
ÓKOR

A katonacsászárok kora (235-284) – válságkorszak vagy transzformációs periódus?

A most bemutatni kívánt kiadvány témáját a katonacsászárok korszaka képezi, a mű alcíme pedig rögtön meghatározza azt is, hogy mit ért a könyv ezen megjelölésen: a Kr. u. 235 és 284, vagyis a Severus-dinasztia bukása és a tetrarchia kezdete közé eső fél évszázadot.

Szintén megjelenik az alcímben a kötet központi problematikája: tekinthetjük-e ezt a periódust – a hagyományos felfogásnak megfelelően – egy összbirodalmi krízis időszakának, válságkorszaknak, vagy inkább átalakulási fázisként, transzformációs szakaszként célszerű jellemezni? A kor hagyományos értékelése ugyanis a katonai anarchiát és a birodalom egészére kiterjedő, az élet szinte minden területére kihatással levő általános válságot tartotta eme fél évszázad fő jellemzőjének,¹ az utóbbi évtizedek vizsgálatai² azonban sok tekintetben kérdésessé tették/megváltoztatták a korábbi tudományos álláspontot – így ma már sokkal árnyaltabb, részletgazdagabb képet kaphatunk a témáról. Viszont sokáig hiányzott az új ismeretek szintetizálása, a III. század viharos középső szakaszának az új kutatásokon alapuló, egységes szemléletű, összefoglaló jellegű bemutatása – ezt a nehéz feladatot vállalja magára az itt bemutatott mű.

A katonacsászárok korának átfogó, nemcsak a politikátörténetre, a kül- és belpolitikai eseményekre, hanem a gazdasági, a szellemi életre, a társadalomtörténetre és a vallási viszonyokra, sőt a Római Birodalommal szomszédos területek ismertetésére is kiterjedő bemutatása ma már alapvetően meghaladja egy ember teljesítőképességét. A kötet szerkesztője, *K.-P. Johne* ezért elismert kutatók sorát hívta segítségül, hogy ők összegezzék a külön-

1. Lásd pl. Alföldi András: *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*. Darmstadt, 1967, 312–374, ill. a kortársak válság-tudatával kapcsolatban: Alföldy Géza: *Die Krise des Römischen Reiches: Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung – Ausgewählte Beiträge*. Stuttgart, 1989, 273–318 – egyébként mindkét kötet már a címében is a válságra utal, sőt, Alföldi András egyenesen a 'Weltkrise' kifejezéssel jelöli meg a korszakot.

2. Itt mindenképp K. Strobel, valamint Chr. Witschel kutatásait kell kiemelni.

bőző résztémákról rendelkezésünkre álló ismeretanyagot – a legújabb szakirodalom felhasználásával, a további szakmai tájékozódást bőszéges jegyzetapparátussal s kimerítő irodalomjegyzékkel segítve. Mindebben több mint két tucat kutató vett részt: a császárkori Rómával foglalkozó történészekon kívül az ókori Közel-Kelet viszonyainak ismerői, numizmatikusok, nyelvészek és filológusok, idősebb, nemzetközi híru tudósok és fiatalabb kutatók egyaránt – az együttműködés koordinálását, a kötet egyszéges kereteinek, logikus felépítésének biztosítását pedig a szerkesztők, K.-P. Johne, valamint munkatársai, *U. Hartmann* és *Th. Gerhardt* vállalták magukra.

A munka eredménye egy 2 kötetes, mintegy 1400 oldalas, monumentális kézikönyv, amely tíz fő fejezetben tárgyalja a vizsgált fél évszázad viszonyait. Ezek a fő fejezetek gyakran több száz oldalnyi terjedelmű tematikus blokkok, melyeken belül több szinten tagolódo alfejezetek, kisebb részegységek sora gondoskodik a mű áttekinthető felépítéséről.

A továbbiakban vegyük sorra az egyes fejezeteket – igaz, részletesebb bemutatásra terjedelmi okokból csak néhány résztéma kapcsán kerülhet sor.

Az első, a különböző forrástípusokról és a kutatástörténetről szoló nagy egység (*Quellen und Forschung*, 13–157) a katonacsászárok korára vonatkozó, latin vagy görög nyelvű írott emlékek: a történetírói szövegek és más irodalmi alkotások tárgyalásával kezdődik. Az áttekintés rendkívül alapos, nemcsak a III. században keletkezett auctor-szövegeket sorolja elő, hanem a késő antikvítás és a középkori Bizánc történetíróinak ide vonatkozó írásait is; nem csupán az egészében vagy pedig fragmentumaikban fennmaradt munkákat, hanem azokat a műveket is, amelyek teljesen elvesztek s csupán közvetett módon, más szövegeken keresztül következtethetünk vissza létezésükre. Az *U. Hartmann* tollából származó bemutatás tömör, a műről (s ha ismert, a szerzőről) szoló vázlatos ismertetés mellett azonban fel vannak sorolva a szövegek legfontosabb modern kiadásai, illetve a vonatkozó szakirodalom rövid szemlézése is megtörténik.

A folytatásban sor kerül ezen írott források egyik legfontosabbikának, az oly' sok vitát kiváltó *Historia Augustának* részletesebb ismertetésére, majd pedig az epigráfiai emlékek és a papiruszleletek tárgyalása, illetve a korszakra vonatkozó numizmatikai anyagot feldolgozó legfontosabb munkák felsorolása következik.

Ezután a vizsgált évtizedekre datálható régészeti anyagról olvashatunk. E fejezet szerzője, *K. Schade* elsőként azt kísérli meg áttekinteni, hogy az archeológia eredményei alapján milyen építkezések igazolhatók a korszakban. Ez alapján pedig megpróbál választ adni a kérdésre, hogy a katonacsá-

szárok idején feltételezett általános válság mennyire mutatható ki a régészeti emléanyagban. Néhány példa alapján áttekinti az *imperium Romanum* különböző vidékeit, s azt a következtetést vonja le, hogy korántsem beszélhetünk olyan általános, az egész birodalomra kiterjedő válságról, mint amit korábban feltételeztek. A háborús pusztítások ellenére szinte mindenütt a kontinuitás, a továbbélés jelenségeit hangsúlyozza, sőt egyes vidékeken éppen a gazdasági prosperálást látja bizonyítottnak. A feliratállítás drámai visszaesését és a nagy középítkezések megszűnését pedig nem annyira egy általános válság kihatásaként, mint inkább a társadalmi elit által preferált reprezentációs formák megváltozásának jeleként értelmezi – illetve az építkezésekkel kapcsolatban a helyreállítási és erősítési munkák nagy számára, valamint az előkelők villaépítkezéseire hívja fel a figyelmet.

Schade érvelése meggyőző, de egyes vonásaiban talán túlságosan is egyoldalú: hiszen a városfalakon kívüli lakóterület több esetben megfigyelhető feladása, a kiterjedt erősítési és helyreállítási munkálatok mégis csak a külső veszélyről és a fenyegetettségéről tanúskodnak, a határtartományokat súlyos csapások érték – még ha ezek jelentősége talán nem is érte el az eddig feltételezettet az *imperium* egészét tekintve. Mindenesetre a korszak összképe feltehetően sokkal összetettebb és részletgazdagabb, a lokális tényezők által sokkal erősebben meghatározott, mint ahogy azt korábban vélte a kutatás.

A régészeti anyagot bemutató fejezet második fele a különféle művészeti ágakban – mind a portrészobrászat, mind a szarkofágfaragás vagy a mozaikkészítés esetében – megfigyelhető jellegzetességeket taglalja, s a bekövetkező változásokat ez esetben is inkább a közízlés átalakulásának jeleként, új igények és szemléletmód megjelenéseként értelmezi, nem pedig egy általános válságnak a művészeti életben lecsapódó tüneteként.

A következő fejezet egy viszonylag kevésbé ismert forráscsoporttal, a korszakra vonatkozó közel-keleti szövegekkel foglalkozik: röviden áttekinti a fontosabb szír, közép- és újperzsa, illetve arab nyelvű, zsidó, valamint a grúz és örmény műveket. A bemutatás ugyanazon metódus szerint zajlik, mint korábban a görög és a latin nyelvű szövegek esetében: tömör ismeretetés, majd a fontosabb kiadások és fordítások, valamint a leglényegesebb szakirodalom felsorolása.

A folytatásban pedig egy egészen speciális forráscsoporttal, a Szászánidák Újperzsa Birodalmának uralkodói reprezentációjához tartozó sziklafeliratokkal és -reliefekkel ismerkedhetünk meg. A *Ph. Huyse* által írt bemutatás érdekes, azonban mégis kakukktojásnak tűnik a könyvben, hiszen a feliratok és reliefek ugyan a Szászánidák uralkodói legitimációjának fontos

emlékei, de döntő többségüket nem sorolhatjuk a római történelem forrásai közé. Ez alól csupán I. Šābuhr Naqš-i Rustamnál található felirata (*Res Gestae Divi Saporis*) és öt, a római császárok feletti diadalait ábrázoló reliefje jelent kivételt, a többi esetben viszont nincs közvetlen kapcsolat Rómával: a Szászánidákat istenek társaságában, udvartartásuk körében vagy éppen vadászat közben láthatjuk, esetleg – pl. Narseh feliratából³ – trónra jutásuk történetét ismerhetjük meg. A reliefek és feliratok egyenkénti bemutatása így nehezen indokolható, s talán jobban illeszkedne a fejezet a könyv koncepciójához, ha a harmadik nagy egységben, a Római Birodalommal szomszédos népek és országok ismertetése során, a Szászánida Birodalom bemutatásához kapcsolódó exkurzusként kapna helyet.

Az első nagy fejezet lezárásaként egy kutatástörténeti áttekintés következik (Th. Gerhardt tollából), mely a római császárral foglalkozó modern történetírás kezdeteitől egészen a legfrissebb, a kötet megírásakor már hozzáférhető szakirodalomig terjed. A bemutatás szükségszerűen vázlatos, elsősorban az átfogó, szintetizáló jellegű munkákra összpontosít, illetve azokra az alapvető művekre és elméletekre, amelyek aztán évtizedekre szólnóan befolyásolták a korszakra vonatkozó tudományos gondolkodást – így talán *M. Rostovtzeff* és *F. Altheim* munkái kapják a legnagyobb figyelmet.

A továbbiakban a második fő fejezet következik, a munka legnagyobb terjedelmű egysége, egy mintegy 260 oldalas történeti áttekintés a korszak eseményeiről, elsősorban a politika- és hadtörténeti változásokra, fordulópontokra figyelve (*Die Ereignisse der Reichsgeschichte*, 159–423). A hét alfejezetből öt kronológiai alapon tagolva mutatja be a vizsgált fél évszázadot, az egyes uralkodók tevékenységét Maximinus Thrax trónra kerülésétől Carinus haláláig. A fennmaradó két rész pedig tematikus blokkot alkotva a 260-as, 270-es években a birodalom központi kormányzásától időlegesen függetlenedő területeket állítja a figyelem középpontjába: az egyik a keleti területeket átmenetileg irányítása alá vonó Palmyráról, a másik pedig a galliai területeken uralkodó (ellen)császárokról szól.

Mindebből most csupán a Tacitus uralkodását tárgyaló részt szeretném kiemelni. Az ő személyével és szerepével kapcsolatban ugyanis több érdekes kérdés is felmerült a kutatásban: egyrészt az antik auctorok egy hosszabb, talán fél évig is elnyúló interregnumról tudósítanak trónra lépése előtt, másrészt pedig ismételten kiemelik a senatushoz való erős kötődését — a senatus császáráként jellemezik az idős uralkodót, akit e testület emelt trónra a saját köreiből. A vonatkozó fejezetet jegyző K.-P. Johne azonban

3. Ennek az ismertetése egyébként már kronológiailag is túlnyúlik a kötet keretein, hiszen Narseh 293 és 302 között uralkodott, azaz ő már a tetrarchák kortársa és ellenfele volt.

(egyiptomi papiruszleletek dátumai alapján) tagadja egy hosszabb interregnum lehetőségét, s csupán egy pár hétig tartó átmeneti időszakot tart valószínűnek. A császár személyével kapcsolatban pedig azt feltételezi, hogy Tacitus is lovagrendi katonai karriert futott be, s ennek sikerei nyomán került idős korára a senatus tagjai, sőt, a consulok közé — mindehhez közvetlen bizonyítékok hiányában más, 3. századi személyek pályafutását használja analógiául. A császár senatus általi kijelölésének hagyományát pedig azzal magyarázza, hogy az idős, tekintélyes tiszt Aurelianus hirtelen halálának és saját császári proklamációjának idején nem valamely csapattestnél, hanem Itáliában tartózkodott, így (a korszakban egyedülálló módon) lehetősége volt követni a császár senatus általi megválasztására/megerősítésére vonatkozó régi hagyományokat.

Ezt követi a mű harmadik nagy egysége, a birodalommal szomszédos területek áttekintése (Völker und Staaten an den Grenzen der Römischen Welt, 425–580), melynek során először az európai határok mentén, a Rajna és a Duna túlsópartján élő népek bemutatása történik meg. A vonatkozó alfejezeteket jegyző *A. Goltz* egyrészt összegzi a fontosabb népek, törzsek (frankok, alemannok, iuthungusok, gótok, vandálok) etnogeneziséről és belső viszonyairól, valamint az *imperium Romanum* ellen irányuló rablóhadjáratairól rendelkezésre álló ismereteket; másrészt pedig képet kapunk a korábban intenzívebb támadásokat magyarázó társadalmi változásokról is (a 'hadikirályság' intézményének, illetve új, nagyobb létszámú törzseknek a kialakulása). A folytatásban a birodalom afrikai szomszédairól olvashatunk: így pl. a maurusokról és Meroéről. Továbbá megismerhetjük a Közel-Keleten, a Szászánida Birodalom és Róma közötti ütközőzónában elhelyezkedő területeket: a Kaukázus térségét és a különböző mezopotámiai kliens-államokat, valamint az arabokat. Végül pedig egy alapos áttekintéssel találkozunk Róma nagy ellenfelét, a Szászánidák perzsiai birodalmát illetően.

A fejezet tanulságos és hasznos olvasmány, a leírás általában tömör, de alapos — csupán néha válik (így pl. a kaukázusi államalakulatok bemutatása során) a kutatás vitáinak bemutatása túlzottan, már-már fárasztóan részletezővé. Az ismertetés követését viszont megnehezíti a térképek hiánya: az egész kötetben egyetlen egy térkép található, amely az egész Római Birodalmat mutatja — egy oldalnyi méretben: tehát a peremterületekkel kapcsolatban gyakorlatilag használhatatlan.

A könyv negyedik nagy egységének címe: 'Der römische Staat' — ennek megfelelően a római államszervezettel, a kormányzás és igazgatás szerveivel és szintjeivel foglalkozik (581–712). Az egyes részfejezetekben ugyanúgy olvashatunk a provinciák irányításáról és a hadsereg struktúrájáról, az itt

végbemenő változásokról, mint a városok igazgatásáról vagy éppen a római jogfejlődés III. századi fejleményeiről — mindenekelőtt azonban a császár: az uralkodó személye és hatalmának jellemzői állnak a központban.

Ez a (K.-P. Johne által írt) alfejezet sorra veszi a császárok személyét illető legfontosabb változásokat. A korábban a senatusi arisztokráciához kötődő uralkodói méltóság ekkorra hozzáférhetővé vált a lovagrend tagjai, illetve az alacsony sorból felemelkedő hivatásos katonatisztek számára is; a császár és a birodalmi székhely, Róma kapcsolata pedig meglazult.⁴ Az uralkodói hatalom rendkívül instabilnak bizonyult a korszakban, a dinasztia-alapítási kísérletek rendre kudarcot vallottak, így a császárok nem hivatkozhattak sikeres elődeikre saját hatalmuk igazolása, tekintélyük megalapozása során — a periódus egyik fontos jellemzője éppen az uralkodói legitimitáció gyengesége. Ennek orvoslására különböző próbálkozások történtek: egyaránt megfigyelhetők a korban az ismétlődő kísérletek egy új dinasztia alapítására, illetve a császári hatalom fokozott szakralizációjára való törekvés. A fejezet áttekinti ezeket a tendenciákat: egyaránt hangsúlyozza a korszak átmeneti jellegét, a kora császárkorból a késő antikvitás felé mutató transzformációs folyamatokat, illetve azokat a jelenségeket, amelyek egyedivé teszik ezt az időszakot. Mivel pedig a korabeli válságjelenségek jelentős része éppen az uralkodói hatalom instabilitásával függött össze, az áttekintés a korszak jó néhány kulcsmomentumára is rátapint.

Az ötödik nagy egység – mely egyben a könyv második kötetének nyitófejezete – a római társadalom viszonyait tárgyalja (Die römische Gesellschaft, 713–813). Ennek során előbb a senatori rend, majd az *ordo equester*, a római lovagrend jellemzőit, szerepét és korabeli változásait tekinti át egy-egy részfejezet, a folytatásban pedig egyedi példákon az alsóbb társadalmi rétegek életébe és a különféle szociális feszültségekbe, problémákba nyerhetünk bepillantást. Az általános tárgyalás után pedig részletesen olvashatunk az imperium két régiójáról, a kis-ázsiai Isauriáról, illetve Egyiptomról.

A könyv hatodik nagy egysége a gazdaságról, valamint a pénzügyi kérdésekről, az éremverésről szól (Wirtschaft und Münzwesen, 815–860). Mindez két alfejezetre oszlik: az első, terjedelmesebb (K. Ruffing által írt) alegység általánosan tárgyalja a korszak gazdaságának jellemzőit, míg a második, rövidebb rész (K. Ehling szerzősége mellett) konkrétan az éremverés és a pénzhasználat kérdéseivel foglalkozik. A két fejezet szorosan kapcsolódik egymáshoz, hiszen alapvetően mindkettő K. Strobel elképzeléseire, eredményeire építve kísérli

4. A császárok többsége nem csak hogy a birodalom perifériájáról származott, hanem a trónra is valamely tartomány parancsnoki tisztségéből emelkedett, s a háborús viszonyok között ideje nagy részét is a hadszíntereken, Rómától távol töltötte.

meg a korszak gazdasági viszonyainak rekonstruálását: ennek megfelelően kétségbe vonják egy általános, a birodalom minden területére kiterjedő III. századi gazdasági válság interpretációs modelljének érvényességét, és egy árnyaltabb, részletesebb kép kidolgozásának szükségességét hangsúlyozzák.

Az első alegység indításként röviden áttekint néhány elméletet, melyek egy általános gazdasági válság időszakaként határozzák meg a III. századot, és sorra veszi e feltételezett válság lehetséges okait: így az érmék nemesfém-tartalmának drasztikus csökkenése által kiváltott inflációt, a demográfiai visszaesésből következő munkaerő- (s főleg rabszolga)-hiányt, illetve a hadi költségek miatt megnövekedett állami kiadások fedezésére szolgáló túladóztatást. A fejezetet jegyző K. Ruffing azonban nem fogadja el ezeket az érveket, sőt, éppen ellenkezőleg: cáfolni igyekszik őket.

Az inflációval kapcsolatban például kétségbe vonja az érmék nemesfém-tartalma és korabeli forgalmi értéke közötti közvetlen összefüggést, s azt hangsúlyozza, hogy a pénz vásárlóerejét, értékét a római világban is elsősorban az állami garancia és a lakosságnak a pénzbe vetett bizalma szavatolta. Ennek megfelelően szerinte az elszabaduló infláció sem az érmék nemesfém-tartalmának csökkenésével, hanem a lakosságnak az államba és a fizetőeszközbe vetett bizalmának megrendülésével függ össze. Mindennek időpontját pedig különböző egyiptomi és a szíriai adatok alapján Aurelianus korára teszi; vagyis egy, az egész III. századot felölelő infláció helyett csak a katonacsászárak időszakának utolsó évtizedeire datálja a pénznek a gazdasági életet megbénító, pusztító elértéktelenedését — ez pedig alapjaiban változtatja meg a korabeli gazdasági helyzetről a kutatásban kialakult képet.

De hasonlóképpen jár el Ruffing a többi tényező kapcsán is, melyeket hagyományosan a III. századi gazdasági válság lehetséges okainak tartanak — igyekszik mindet megcáfolni. Majd röviden áttekinti az egyes birodalomrészek gazdasági helyzetét. Ennek során nem vonja kétségbe a politikai és katonai nehézségek negatív gazdasági hatásait, a korábbi, hosszan tartó prosperitással összevetve különösen szembeűnő kedvezőtlen tényezőket, azonban ismételtén felhívja a figyelmet a gazdaságilag stabil, sőt, néha egyenesen prosperáló területekre is.⁵ Vitatja a negatív tendenciák általános érvényét, és inkább a jelentős lokális különbségekre irányítja a figyelmet, valamint minden lehetséges esetben a gazdasági továbbélést és a háborús pusztítások utáni újjáépítést hangsúlyozza.

K. Ehling, a második alfejezet szerzője a korabeli éremverés legfontosabb sajátosságainak⁶ rövid áttekintése után szintén az infláció jelenségét

5. Így például egyes kis-ázsiai és afrikai régiókra, illetve Egyiptomra.

6. Így a verdék számának jelentős emelkedése, a nemesfém-tartalom radikális csökkenése.

tárgyalja központi kérdésként. Ennek kibontakozását a katonacászárok korszakának utolsó évtizedeire teszi, előfeltételeként pedig a forgalomban lévő pénzmennyiség drámai növekedését jelöli meg, ami Gallienus uralkodásának végétől, Claudius Gothicus idejétől kezdve figyelhető meg; az elértéktelenedést kiváltó okot pedig Aurelianus elhibázott pénzügyi reformkísérletében látja.⁷

Mindaz, amit ebben a két alfejezetben olvashatunk, kétségkívül elgondolkoztató és sok szempontból igen meggyőző — bár óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy a fejezetben szereplő példákat, adatokat, melyek túlnyomórészt a birodalom gazdaságilag fejlettebb, stabilabb, s így vélhetően a háborús pusztításokat is könnyebben kiheverő keleti területeiről⁸ származnak, vajon mennyire lehet további vizsgálatok nélkül általánosítani az *imperium Romanum* teljes területére? E kérdésben tehát vélhetően még további vizsgálatokra is szükség lesz.

A hetedik nagy fejezet (Bildung und Wissenschaft, 861–924) a művelődés, valamint a kulturális élet kérdéseivel foglalkozik: először az oktatás témaköre kerül sorra, majd a (már a könyv első fő fejezetében is ismertetett) történetírás egy újabb, részletező bemutatása következik; végül pedig a filozófia korabeli fejleményeiről olvashatunk.

A továbbiakban a nyolcadik nagy egység a kor vallási viszonyainak néhány érdekesebb elemére irányítja rá a figyelmet (Die Religionen, 925–1024). A hagyományos római vallás rendkívül tömör, rövid ismertetése után egyrészt megtörténik a császárkultusz részletesebb bemutatása, másrészt a kereszténység és a manicheizmusé is. Továbbá alapos elemzést olvashatunk a zsidóság életéről: a palaestina, illetve a diaszpórában élő közösségekről külön-külön alfejezetek szólnak.

Mindezt lezárásként egy összegzés követi (ez a könyv kilencedik nagy egysége), amely igyekszik tömören megragadni, kiemelni a mű legfontosabb megállapításait, a kor fő jellemzőit (Krise und Transformation des Reiches im 3. Jahrhundert, 1025–1053).

A fejezet szerzői (K.-P. Johné és U. Hartmann) nem látják igazoltnak egy általános, az egész birodalomra s az élet szinte minden területére kiterjedő III. századi válság létezését. A gazdasággal kapcsolatban az erős lokális

7. A szerző tézise szerint Aurelianus – látva a forgalomban lévő, túl nagy mennyiségű s rossz minőségű érmét – pénzügyi reformot kívánt volna bevezetni, melynek során a régi érméket 1:20 arányban kellett volna becserelni a császár által veretett új *antoninianus*okra – ezt azonban a lakosság nem fogadta el, sőt mindennek következtében alapjaiban ingott meg a pénz értékállóságába vetett bizalom.

8. Ahol ráadásul sok esetben nagy hagyományú lokális éremverés is igazolható, amely szintén tompíthatta, lassíthatta a pénzügyi problémák itteni érvényesülését.

különbségekre hívják fel a figyelmet: a háborúktól sújtott, nehézségekkel küszködő területek (pl. a Duna- és a Rajna-menti határprovinciák, Isauria) és a pusztításoktól szenvedő, de gyorsan talpra álló régiók (pl. a szír térség), valamint a korszak harcai által nem érintett, prosperáló vidékek (pl. Africa) egymásmellettségére. A szellemi és a művészeti élet, a társadalmi, valamint a vallási viszonyok esetében pedig a válság helyett a hosszan tartó változásokat, a mélyreható transzformációs folyamatokat tartják jellemzőnek. Mindemellett azonban hangsúlyozzák a politikai és katonai ügyekben megnyilvánuló súlyos problémákat, az állami szférát, a hadsereget és a császári hatalmat érintő krízis bizonyítékait is: a korábnál intenzívebb, a birodalom különböző részeit (közel) egy időben érő külső támadások napvilágra hozták a *principatus* rendszerének belső gyengeségeit. A birodalomra nehezedő fokozott terhelés, illetve az ez által kiváltott kudarcok ráadásul gyakori uralkodóváltáshoz vezettek, a dinasztia-alapítási kísérletek pedig rendre kudarcba fulladtak: a császári hatalom instabillá vált – ez azonban csak tovább súlyosbította a problémákat. A fejezet egyaránt összegzi ezen krízisjegyeket, illetve a különböző megoldási kísérleteket, melyek sokszor már a tetrarchia, a késő antikvitás felé mutatnak. Ugyanis mindazok a reformok és változtatások, kétségbeesett kiütkeresési próbálkozások, melyekkel a kor császárai próbálkoztak a politikai és katonai krízis feloldására, ha nem is jártak teljes sikerrel, de szorosan kapcsolódtak a tetrarchia alatt végrehajtott, immár sikeres átalakításokhoz, mintegy megágyaztak azoknak – így a vizsgált időszak a kora császárkorból a késő antikvitásba való lassú átmenet fontos kulminációs pontjának tekinthető.

A kötetnek azonban ezzel koránt sincs vége: a folytatásban előbb egy több mint száz oldalas függelékkel találkozhatunk (ami a *Fasti* címet viseli, s a császárok, consulok, *praefectus urbis* és *praefectus praetori*ók mellett pl. az egyes provinciák ismert helytartóinak felsorolását is tartalmazza – a rájuk vonatkozó legfontosabb szakirodalommal együtt!), majd pedig egy szintén rendkívül bőséges és alapos bibliográfiát találunk. Végül egy betűrendes mutató és egy, a könyv terjedelméhez és egyébként roppant igényes kialakításához képest igen szerény térkép, valamint pár oldalnyi képmelléklet zárja a kötetet.

Mindezt áttekintve tehát megállapíthatjuk, hogy igényes és alapos összegzését kapunk a könyv révén a III. század vizsgált időszakáról, olyan ismertetést, amely sikerrel foglalja össze a kutatás egymástól viszonylag távoli részterületeinek eredményeit is. Az egyes szerzők természetesen sok kérdésben eltérő látásmódot képviselnek, a két kötet mégsem válik töredezetté, szétfolyóvá, hanem alapvetően sikerül megőrizni a bemutatás egysé-

gességét. Mindennek révén a könyv hasznos bevezetésként, kézikönyvként szolgálhat a kor megismerésében, az egyes résztémákban való részletesebb tájékozódást pedig a jegyzetapparátus és a bőséges bibliográfia segíti elő.

A sok pozitívum mellett azonban néhány negatív vonás is megjegyzésre érdemes. Ezek közül az egyik legjelentősebb az, hogy a könyv szerkesztői tudatosan lemondtak a Római Birodalom egyes területeinek szisztematikus, közelebbi bemutatásáról. Természetesen egyetlen áttekintés sem törekedhet teljességre, és mindig lesznek olyan részek, melyek valamilyen szempontból hiányoznak egy ilyen kötetből, az *imperium Romanum* egyes régióinak (legalább vázlatos) áttekintése azonban talán megoldható lett volna egy ily' terjedelmes munka esetében. Ez a hiányosság pedig azért is különösen feltűnő, mivel a birodalommal szomszédos területek ismertetése megtörténik: így gyakorlatilag az a paradox helyzet áll elő, hogy a Róma határai mentén élő törzsekről többet olvashatunk a kötetben, mint az egyes provinciákról. Ezt a tényt csak még inkább kiemeli a munka azon jellegzetessége, hogy a birodalom keleti területei ismételten nagyobb figyelmet kapnak, mint a nyugati provinciák – így végül egyes nyugati régiókról, például Hispaniáról vagy Britanniáról gyakorlatilag alig esik szó. A keleti területek kiemelt kezelése persze nem indokolatlan, hiszen gazdasági és politikai szerepük is igen jelentős, illetve a velük kapcsolatos források is viszonylag bőségesen állnak rendelkezésre⁹ — ráadásul a kötet szerzői közül többeknek a kutatásai, szakmai érdeklődése is elsősorban ezen régiókhoz kapcsolódik.

Mindemellett mégis egy alapos és részletes, sokoldalú műről van szó, melyet egyaránt haszonnal forgathat az ember, akár a korszak általános képére, jellemzőire kíváncsi, akár pedig valamely részproblémáról kíván gyors áttekintést kapni — jelen könyv mindkét esetben hasznos és értékes, a kutatás újabb eredményeit is figyelembe vevő kiindulópontot jelenthet.

Klaus-Peter Johne (Szerk.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235–284)*. [A katonacsászárok kora. A Római Birodalom válsága és átalakulása a Kr. u. III. században (235–284)]. Akademie Verlag, Berlin, 2008. 2 kötet, 1400.

Barna Ferenc

9. Egyiptomi papiruszleletek, a keleti, urbanizáltabb régiók nagy hagyományú írásbelisége, az inkább a Mediterráneum keleti felére koncentráló görög auctorok által hagyományozott információk — mind-mind a keleti területek tanulmányozásához nyújtanak segítséget.